

Het kantoor van de Joodse Raad van Utrecht, circa 1942.
Uiterst links Alex de Haas. JOODS HISTORISCH MUSEUM

Boekbespreking

Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam, 1941-1943*. Boom uitgevers, Amsterdam 2022. ISBN 9789024444878. 424 blz., € 29,90.

Jim Terlingen, *De Joodse Raad van Utrecht*. Brave New Books, Utrecht 2022. ISBN 9789464488562. 356 blz., € 24,95.

De drie joodse mannen die in Utrecht mochten blijven

Dit voorjaar verschenen er boeken over de Joodse Raad in Amsterdam én die in Utrecht. Het landelijke overzichtswerk en de regionale studie vullen elkaar perfect aan. Bart van der Boom probeert zich in te leven in het optreden van de Raad vanuit het perspectief van toen; dat levert veel stof tot nadenken. Jim Terlingen wil geen oordeel vellen over het optreden van de Utrechtse Joodse Raad, maar zijn boek biedt een grote hoeveelheid nieuwe gegevens.

Ad van Liempt is historicus en journalist. Hij publiceerde veel over de Tweede Wereldoorlog.

Op 22 april 1943 moesten alle joden uit de provincies verdwenen zijn, zo had de bezetter bepaald. Voor de nog niet gedeporteerde joden waren er nog maar drie mogelijke verblijfplaatsen: de stad Amsterdam en de kampen in Vught en Westerbork. Die aankondiging was volgens Joodse Raad-voorzitter David Cohen 'een van de zwaarste slagen die wij hebben te incasseren gehad', zo schrijft historicus Bart van der Boom in zijn monumentale geschiedenis van de Joodse Raad, *De politiek van het kleinste kwaad*. Hij vermeldt dat er vanaf die dag in april 1943 nog maar drie joden

legaal in Utrecht mochten verblijven, één als bewaarder van de joodse begraafplaats en twee als vertegenwoordigers van de Joodse Raad in de provincie.

Wie dat waren, dat staat niet in zijn boek, daarvoor moeten we overschakelen naar het vrijwel gelijktijdig verschenen *De Joodse Raad van Utrecht*, geschreven door journalist-onderzoeker Jim Terlingen. Het is eigenlijk precies zoals het moet zijn: een overzichtswerk over de activiteiten en betekenis van de Joodse Raad voor Nederland, aangevuld door een regionale, fijnmazige studie over het lot van de joden in stad en omgeving. Bijzonder is het wel: er zijn vrijwel geen regionale Joodse Raden onderzocht, alleen die in Enschede kreeg

aandacht in een documentaire en een boek. Jim Terlingen vult dat hiaat op met gedegen, vaak heel precieze research naar de drie mannen die permissie kregen in Utrecht te blijven.

Jo van Gelder en Alex de Haas

Al voor oorlog speelde Jo van Gelder een vooraanstaande rol in de joodse gemeenschap van Utrecht, onder andere als leraar Hebreeuws en secretaris van de joodse gemeente. Door zijn aanstelling als bewaarder van de joodse begraafplaats aan het Zandpad kreeg hij een *Ausweis* die hem door de oorlog hielp. Toen hij in oktober 1944 toch werd opgepakt bij de grote razzia voor de *Arbeitseinsatz* moest hij spitten in de Achterhoek. Gedeporteerd werd hij niet - de laatste trein was toen al uit Westerbork vertrokken. En de bezettingsautoriteiten wisten niet wat ze aanmoesten met zijn *Ausweis* - zo'n exemplaar hebben ze nog nooit gezien.

Alex de Haas, de voorzitter van de Joodse Raad, als jurist altijd aangeduid als 'meester De Haas', mocht ook blijven. En ook hij overleefde de oorlog. Vermoedelijk was dat vooral te danken aan het feit dat hij over een paspoort van Ecuador beschikte, een document waaraan Duitsers hun vingers niet wilden branden. Het is eigenlijk een wonder dat De Haas ongemoeid werd gelaten. Eind september 1943 werden de twee voorzitters van de Joodse Raad voor Amsterdam, Cohen en Asscher, naar Westerbork afgevoerd in wat in joodse kring 'de laatste trein' werd genoemd. Op die 29e september werd de Joodse Raad feitelijk opgeheven en werd Amsterdam *judenrein* verklaard, maar de Utrechtse voorzitter De Haas ontsprong de dans. Hij besloot zelfs om zonder ster op straat te verschijnen, wat hem niet door iedereen in dank werd afgenomen.

Daarover is het een en ander te lezen in het boek *De Onderduikers* van Peter Hein uit 2014. Vader Hein zag vanuit zijn onderduikplek aan de Catharijnesingel de voorzitter geregeld langslopen en ontlofte dan bijna van woede. Dat was ook omdat Hein senior haast slaande ruzie met De Haas

had gekregen toen hij die vergeefs om een ontheffing voor transport naar Westerbork had gevraagd. Hein was hem bijna aangevlogen, waarna De Haas hem dreigde dat 'als hij niet onmiddellijk zou opdonderen, hij dezelfde avond nog op transport gesteld zou worden'. Vanaf dat moment beschouwde vader Hein de Joodse Raad-voorzitter als een verkapte nazi.

Maar er zijn ook tal van getuigenissen waaruit blijkt dat De Haas de belangen van joodse medeburgers zo goed mogelijk heeft behartigd. Hij zei hardop dat mensen zich aan de voorschriften moesten houden en oproepen tot 'evacuatie' moesten opvolgen, maar in het geheim adviseerde hij ook wel om onder te duiken. En toen De Haas bij een transport een keer op het treinstation verscheen om de slachtoffers te ondersteunen, werd hij door de *Sicherheitsdienst* gearresteerd en een dag vastgehouden. Na de bevrijding is er een politieonderzoek geweest naar zijn optreden en daar kwam hij ongeschonden uit: de politie adviseerde hem politiek betrouwbaar te verklaren. Na de oorlog ging hij weer een centrale rol spelen in wat er over was van de joodse gemeenschap in Utrecht. NIOD-specialist Hans van der Leeuw bleef het onverklaarbaar vinden dat De Haas tijdens de oorlog uit de handen van de nazi's was gebleven. Ze moeten me vergeten zijn, suggereerde De Haas zelf, en Van der Leeuw dacht dat dat wel eens zou kunnen kloppen.

Frits Elzas

De derde die mocht blijven was Frits Elzas. Hij had die positie vrijwel zeker te danken aan de speciale vaardigheid die hij het voorafgaande half jaar had ontwikkeld: onderhandelen met de jodenjagers van de Utrechtse politie over vrijlating van bemiddelde joden die waren opgepakt. Het ging daarbij vaak om forse bedragen, soms wel duizenden guldens. De leden van de betreffende politie-afdeling, de Centrale Controle, kregen al een premie voor elke jood die ze arresteerden, maar daar zagen

ze graag vanaf wanneer er veel grotere sommen geld te incasseren vielen als ze hun slachtoffers lieten gaan. Over die activiteit van Frits Elzas, in 1914 in Winterswijk geboren als zoon van een leerfabrikant, was al het een en ander bekend. Hij komt voor in de strafdossiers van enkele Utrechtse agenten die na de oorlog veroordeeld zijn, en op basis daarvan schreef Erik Snel van theatergroep Aluin een van de *Maliebaanmonologen* over hem. In mei 2022 werd die rol nog op beklemmende wijze vertolkt door acteur Boris van Bommel; de onmogelijke keuze tussen samenwerken met jodenjagers en het mogelijk redden van onschuldige slachtoffers komt zelden scherper tot uiting dan in deze rol. Jim Terlingen heeft via spuurwerk en interessante nieuwe bronnen het beeld van Frits Elzas enigszins kunnen bijstellen en verder kunnen inkleuren. Het was al bekend dat Elzas vooral onderhandelde met Jan Smorenburg, de chef van de afdeling Centrale Controle. Hij kon zelfs geregeld met Smorenburg meereizen naar Amsterdam; Elzas ging dan naar een vergadering van de

Joodse Raad aan de Nieuwe Keizersgracht en Smorenburg reed naar een vriendin in De Pijp die hem hielp bij het te gelde maken van gestolen goederen. Smorenburg liep in september 1943 tegen de lamp en werd door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd. Elzas had het idee dat hij toen zijn bescherming kwijt was en dook alsnog onder. Hij kon terecht bij de familie Straus aan het Oudkerkhof, waar de oudste dochter Marianne verliefd op hem werd. Zij hield een dagboek bij waaruit Terlingen rijkelijk kon putten. Het oorlogsverhaal van Frits Elzas wordt er alleen maar fascinerender van.

Het blijkt dat Smorenburg na zijn voorarrest weer op vrije voeten is gekomen, voor Elzas het sein om weer de straat op te gaan. Dat was een misrekening, want uiteindelijk werd hij op 28 augustus 1944 toch nog gearresteerd, volgens Terlingen door twee Amsterdamse politieagenten. Pure pech eigenlijk dat Elzas, met zijn ouders, naar Westerbork werd gebracht en vandaar naar Theresienstadt, in een van de allerlaatste transporten. Als hij twee weken later was gepakt, had hij niet meer gedeporteerd kunnen worden. Nu zat hij in de trein met meer dan 2.000 anderen, onder wie David Cohen, de voorzitter van de Joodse Raad voor Amsterdam. Elzas werd later doorgestuurd naar een buitenkamp van Auschwitz. Hij stierf in december 1944 in een ziekenhuis daar.

Frits Elzas heeft vooral verhalen achtergelaten. Een van de meest onwaarschijnlijke gaat over Martha de Haas, de zus van zijn Joodse Raad-collega Alex de Haas. Zij was opgepakt, maar wist in Amsterdam uit de Hollandse Schouwburg te ontsnappen en onderdak te krijgen in de buurt. Daarop heeft Frits Elzas naar politieman Smorenburg gebeld met de vraag of hij wilde helpen haar in veiligheid te brengen. En zo is het gebeurd: jodenjager Smorenburg reed in zijn dienstauto met Frits Elzas naar Amsterdam, haalde daar Martha de Haas op

LB 9/87510 29.8.44
 ELZAS, Frits U16/030891 464
 J 12.11.77
 24/8/44

Oudkerkhof 10-11
 Boomstraat 1bis Utrecht met -kerken 12.11.77
 17.7.14 Winterswijk
 Nederl.
 Lid. Soc. Econ. Comm. Vert. afd. Niet-Ned. Joden
 Vert. afd. Expositur Mrt 40
 J.R.No. 736 en 4
 gesperd wegens functie *Stev. 4-9-44*
 vroegere werkkring: leerindustriëel *Z.O.Z.*
 diploma's:
 indruk: zeer flink op Joodsch sociaal gebied. Behandelt alle politie-aangelegenheden
 bijzonderheden:
 gezondheidstoestand: goed
 algem. opmerkingen: *beris Alberheim verklaring*
 24/8/44

K 218

- < Alex de Haas op politiefoto's van 11 februari 1942. Hij werd toen verdacht van sabotage van deportaties, maar weer vrijgelaten. [NATIONAAL ARCHIEF](#)
- ↳ Joodse Raad-kaart van Frits Elzas met notitie 'zeer flink op Joodsch sociaal gebied. Behandelt alle politie-aangelegenheden'. [JOODSE RAAD CARTOTHEEK, NATIONAAL ARCHIEF](#)
- > Het synagogecomplex aan de Springweg, waar de Joodse Raad gevestigd was.
- ↳ Voorzitter David Cohen van de Joodse Raad voor Amsterdam tijdens de razzia op het Olympiaplein, 20 juni 1943. [NIOD](#)

en bracht haar naar de Lange Nieuwstraat in Utrecht, zodat ze bij haar broer kon schuilen en daarna in het oosten van het land kon onderduiken. Na de oorlog hebben zowel Smorenburg als Martha de Haas dit verhaal bevestigd. Tegen de werkelijkheid valt niet op te fantaseren, blijkt maar weer.

Geen oordeel

Jim Terlingen schrijft in zijn nabespreking dat hij geen behoefte heeft om een oordeel te vellen over het optreden van de Utrechtse Joodse Raad. De jodenjagers en de verraders houdt hij medeschuldig aan de uitroeiing van de joden, niet degenen die onder onmenselijk zware omstandigheden de belangen van de joden probeerden te behartigen.

De schrijver van het boek over de Joodse Raad voor Amsterdam, Bart van der Boom, heeft zich wel in dit mijnenveld begeven. Hij probeert het optreden van de Raad te benaderen vanuit het perspectief van toen en alle wijsheid achteraf te vermijden. Daarmee praat hij niet alle acties van de Joodse Raad goed; hij markeert verschillende momenten waarop de voorzitters Cohen en Asscher een morele grens overstaken. Zo had men als uitgangspunt gekozen dat de Raad nooit zelf zou bepalen wie er op transport naar Westerbork (en verder) ging en wie niet. Maar toen in mei 1943 meer dan 7.000 joden hun *Sperre* (ontheffing) op bevel van de nazi's verloren, besloot de Joodse Raad zelf te bepalen wie dat zouden zijn. En daarmee bepaalde de Raad in feite wie er op transport gingen. Telkens wanneer het erop aan kwam, kozen Cohen en Asscher voor 'het kleinste kwaad', telkens lieten ze de behartiging van de belangen van de gewone joden voorgaan. Dat werd hun al tijdens de oorlog door sommigen verweten, maar er was ook veel steun: dankzij hun aanblijven was er hulp voor de vertrekkenden, een goede rugzak, eten voor onderweg. In oktober 1943, toen de Joodse Raad was opgedoekt, schreef het verzetsblad *Vrij Nederland* nog tamelijk positief over de leiders van de joodse gemeenschap. Ze hadden door rekken, remmen, traineren en uitstellen geprobeerd althans een deel van de joden te bewaren 'tot de Engelsen zouden komen'. Maar die

kwamen niet, de oorlog duurde veel langer dan iedereen had verwacht en vooral gehoopt. Van der Boom voegt eraan toe dat dergelijk positieve woorden over de Joodse Raad twee jaar later niet meer werden gehoord. De reden: inmiddels wist iedereen wat twee jaar eerder niet bekend was, namelijk dat vrijwel alle gedeporteerden direct na aankomst in Auschwitz en Sobibor werden vergast. Van der Boom: 'Uiteindelijk was de macht van de vervolger de macht van de gijzelnemer: hij dreigde gijzelaars te doden als men hem niet gehoorzaamde. Als men had geweten dat alle gijzelaars hoe dan ook werden omgebracht, had dat dreigement zijn kracht verloren.' Het oordeel over de Joodse Raad werd later zó negatief dat Cohen en Asscher, die Theresienstadt hadden overleefd, op 6 november 1947 totaal onverwacht werden gearresteerd, op verdenking van medeplichtigheid aan massamoord. Dat gaf een schok in de hele samenleving; het Openbaar Ministerie werd bedolven onder kritiek en liet de twee voorzitters na een maand vrij. Later werden

ze buiten vervolging gesteld. Gerehabiliteerd zijn ze nooit. Bart van der Boom heeft aan de voortgaande discussie over hun verantwoordelijkheid een bijzondere bijdrage geleverd, die stof tot zeer langdurig nadenken biedt. Voor de kennis over de jodenvervolging in Utrecht is het boek van Jim Terlingen van groot belang. Het is in eigen beheer uitgegeven en dat is in zekere zin te betreuren: met de ordenende hand van een strenge redacteur had het boek voor de lezer aanzienlijk overzichtelijker kunnen worden. Dat neemt niet weg dat het een grote hoeveelheid nieuwe gegevens biedt. Daardoor wordt het beeld van wat er in Musserts 'Stad der Beweging' met de joden is gebeurd langzaam helder. Tegen de duivelse vernietigingspolitiek van de nazi's was geen instantie opgewassen, zeker de Joodse Raad niet.

Jo van Gelder, Alex de Haas en Frits Elzas komen ook voor in het recente boek *Joods Utrecht* van Els Boon en Han Lettinck. Zie hiervoor het Signalement op pagina 26.

